

ЧАЛАВЕЧЫ ДАКУМЕНТ: З ГІСТОРЫІ ПАНЯЦЦЯ

А. І. Галавач

*Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт, вул. Войкава, 21,
225404, г. Баранавічы, Беларусь, asya.golovach2001@mail.ru*

На аснове апісання паняцця «чалавечы дакумент» выяўлена, што паняцце нарадзілася ў Францыі. Права на аўтарства аспрэчвалі Э. Заля і Э. Ганкур. Упершыню паняцце ўжыў у 1876 г. Э. Ганкур у прадмове да рамана «Браты Земгано». Устаноўлена, што на тэрыторыі Беларусі ў XVIII ст. існавалі ўсе тыпы мемуарнай літаратуры, якія маюць прыкметы «чалавечага дакумента»: дыярыушы, хронікі, успаміны (аўтабіяграфіі і дзённікі). Даказана, што «чалавечы дакумент» у большасці выпадкаў – дакумент пераадолення (болю, знявагі, фізічных і маральных пакут, страху), сведчанне прысутнасці духу.

Ключавыя словы: чалавечы дакумент; дзённікавае апавяданне; літаратурная форма; мемуарны і аўтабіяграфічны жанр.

«Чалавечы дакумент» разглядаецца перш за ўсё як літаратурная праграма, якая аб'яднала групу аўтараў і рэалізавалася ў іх мастацкай творчасці. Перавагі «чалавечага дакумента» заключаюцца ў першую чаргу ў агляднасці яго гісторыі, якая ў гэтым сэнсе вельмі невялікая і дае магчымасць дэтальнага аналізу.

Упершыню паняцце «чалавечы дакумент» ужыў французскі пісьменнік Э. Ганкур (1822–1896) у прадмове да рамана «Браты Земгано» (1879), асабліва папулярнага ў Расіі, а матывы «чарнавіка», «нататак», «фрагментаў», якія прагучалі ў творы, спрыялі семантычнаму развіццю паняцця. У прадмове да рамана «Фасцін» (1882) Э. Ганкур пісаў, што прад'яўляе на гэты выраз «бацькоўскія правы» і бачыць у ім формулу, якая вызначае новы метады творчай працы, створаны школай, якая змяніла рамантызм, – школай чалавечага дакумента [1, с. 7].

Адлюстравіць «элегантнае жыццё», як было сфармулявана ў гэтай прадмове, «можна толькі з дапамогай вялізнага запасу назіранняў, бясконцых нататак, з дапамогай шматлікай калекцыі чалавечых дакументаў, падобнай тым грудам кішэнных альбомаў, якія пасля смерці жывапісца прадстаўляюць збор усіх яго эцюдаў. Толькі падобныя чалавечыя дакументы ствараюць добрыя кнігі, такія кнігі, у якіх перад намі сапраўднае чалавечае жыццё» [1, с. 10].

Распрацоўку паняцця «чалавечы дакумент» працягнуў Э. Заля ў прадмовах-маніфестах да сваіх твораў. Ён быў перакананы, што «адны толькі чалавечыя дакументы робяцца добрымі кнігамі, дзе сапраўднае ча-

лавецтва моцна стаіць на нагах» [2, с. 15]. У 1880 г. Э. Заля ў кнізе «Эксперыментальны раман» (раздзел «Чалавечыя дакументы») падрабязна выклаў свае погляды на натуралістычны раман, пабудаваны на аснове чалавечых дакументаў. Героі ў тэкстах – адна з галоўных крыніц інфармацыі, нароўні з аўтарскім назіраннем і спазнаннем.

З другой паловы XIX ст. імкненне да фактаграфіі становіцца вызначальнай рысай прозы. Адзначаецца з’яўленне белетрызаваных біяграфій, дыскусіі вакол натуральнай школы, росквіт фізіялагічнага нарыса, мемуарных і аўтабіяграфічных жанраў, а таксама ланцуг дробных скандалаў, якія былі звязаны з выявай рэальных асоб у мастацкіх творах. Новыя тэорыі і тэрміналогія, якія асацыююцца з імем Э. Заля, ужываліся ў тым ліку для апісання знаёмых літаратурных з’яў, з якімі ў той ці іншай меры ўжо сутыкаўся айчыны чытач [2, с. 2].

Руская крытыка запазычыла паняцце «чалавечы дакумент» у другой палове XIX ст. Яшчэ пры жыцці Э. Заля падводзіліся вынікі «эпохі натуралізму» і адбывалася рэвізія паняцця, якое аб’яўлялі цалкам вычарпанай старой формулай. Ф. Булгакаў пісаў: «Старыя “формулы” літаратурнай творчасці аказваюцца занадта зацяганымі. <...> Адною з такіх формул, якія сыходзяць у гісторыю, стаў чалавечы дакумент» [2, с. 20].

Як бачым, дыскусіі, што вяліся ў гэты час у рускай крытыцы, таксама фарміравалі кола ўяўленняў пра «чалавечы дакумент». Сцвярджалася, што яго нельга назваць жанрам, бо ён не мае дакладнай структуры і сталых жанравых прыкмет. А значыць, «чалавечым дакументам» можа быць тэкст, створаны ў любым жанры ці нават у некалькіх жанрах адначасова.

Гісторыю бытавання «чалавечага дакумента» ў падобным разуменні ў Расіі можна ўмоўна падзяліць на шэсць перыядаў.

1. Дахрысціянская Русь. У літаратуры гэтага перыяду прысутнічаюць толькі запісы замежных вандроўцаў, пераважна ўсходніх.

2. X–XVI стст. Літаратурныя творы розных тыпаў: «хаджэнні», падарожжы, дарожныя нарысы, аўтабіяграфічныя запісы, якія яшчэ цяжка аддзяліць ад публіцыстыкі і летапіснага апавядання, – распаўсюджаны на Русі ўжо з X ст.

3. XVII ст. Далейшае развіццё жанру. У гэты перыяд запісы ўтрымліваюць у сабе пераважна звесткі, заснаваныя або на асабістых уражаннях, або на сведчаннях сучаснікаў.

4. XVIII – пачатак XIX ст. Сфарміравана паняцце дзённіка, у Расіі пачынаецца выданне запісных кніжак і дзённікаў, дарожных нататак.

5. XIX – пачатак XX ст. Завяршылася дыферэнцыяцыя ўсіх элементаў жанравай структуры дзённіка.

6. XX–XXI стст. Дзякуючы выкарыстанню пісьменнікамі фрагментарнай формы ліста дзённікавая форма аповеду атрымлівае шырокае распаўсюджванне ў сучасным літаратурным працэсе [3, с. 36].

Дзённік – самая распаўсюджаная форма існавання «чалавечага дакумента». Найбольш пэўна дзённікі выступаюць як жанравая разнавіднасць мастацкай прозы і як аўтабіяграфічныя запісы рэальных асоб. Дзённік – адзін з самых дэмакратычных літаратурных жанраў. Узнікненне дзённіка як літаратурнай формы было абумоўлена некалькімі фактарамі. Галоўным з іх было імкненне пісьменнікаў прад’явіць унутраны свет асобы праз дакументальна абгрунтаваны тэкст, арганізаваны па прынцыпе збору пэўных сведчанняў і фактаў жыцця асобнага чалавека.

Як адзначаў А. Мальдзіс, мемуарыстыка Беларусі значна ўзбагацілася ў жанравых адносінах, пашырыла свае тэматычныя межы. На тэрыторыі Беларусі ў XVIII ст. існавалі ўсе тыпы мемуарнай літаратуры, што склаліся раней: дыярыушы, хронікі, успаміны (аўтабіяграфіі і дзённікі). Пры гэтым дыярыушы саступаюць месца ўспамінам, а пералік падзей – іх суб’ектыўнаму асэнсаванню. Мемуарысты не саромеліся расказваць нават пра самыя асабістыя, інтымныя справы. Усё большая ўвага ўдзялялася мастацкай форме, стылю, мове. Сціраліся межы «дакументальнай» і мастацкай прозы. У мемуарыстаў узрасло пачуццё адказнасці за сваю справу, усведамленне яе грамадскай важнасці, хоць па традыцыі ў XVIII ст. успаміны яшчэ часта адрасаваліся сваякам, нашчадкам. Узмацненне ўнутранай патрэбнасці фіксаваць свае ўражанні ўскосна сведчыла аб веданні літаратуры. Аповед эмацыянальна афарбоўваўся, дэталізаваўся, выказваліся аўтарскія адносіны да падзей. Пра «Авантуры...» С. Пільштыновай А. Мальдзіс піша: да іх цалкам стасуюцца словы аб тым, што часам «сам дакумент можа стаць літаратурай дзякуючы дзівоснай верагоднасці, выключным фактам, выдатнай асобе аўтара, нязвычайнаму яго лёсу» [4, с. 50].

Успаміны з’яўляюцца ўнікальным дакументам свайго часу. Істотна і тое, што Пільштынова прызначала свае «Авантуры...» ужо не для дзяцей і ўнукаў, не для «хатняга чытання», а для друку [4, с. 53]. У вузкім сэнсе «чалавечымі дакументамі» называюць, сярод іншых жанраў, і дзённікі. Даследчык польскай прозы А. Ліпатаў сцвярджае адносна твора С. Пільштыновай: «Апісанні падзей, фактараў, рознага роду з’яў не засланяюць тут... вобраз і асобу самога аўтара – яго перажыванні, думкі і намеры, урэшце, асабістую драму». Тым самым у творы сціраецца грань «паміж рэгістрацыяй фактаў, падзей, выпадкаў і выпадковасцей жыцця і ўзнаўленнем чалавечага лёсу, дзе гэтыя факты, падзеі, выпадкі і выпадковасці – фон, кантэкст, прычына жыццёвых перыпетый і духоўнай драмы асобы» [4, с. 65].

Як вядома, літаратура і мастацтва барока былі заснаваны на рэзкіх кантрастах, дысанансах, нечаканых пераходах ад святла да ценю. Тое ж – і ў жыцці Пільштыновай, у яе дзённіку: ад шчасця да няшчасця і наадварот – заўсёды толькі адзін крок.

Важную ролю ў інтэрпрэтацыі «чалавечага дакумента» як асаблівай паэтыкі адыгралі пошукі, прысвечаныя літаратуры рускага замежжа 1920–30-х гг., калі паняцце зноў аказалася часткай літаратурнай праграмы. Яно разглядалася ў сувязі з вядомай палемікай Ул. Хадасевіча і Г. Адамовіча пра «маладую» эмігранцкую літаратуру [2, с. 5]. Паводле сутнасці палемікі, рознагалосці падаграваліся несупадзеннем паміж двума супрацьлеглымі нарматыўнымі ўяўленнямі пра гэты тып пісьма і яго жыццяздольнасць у якасці аўтаномнага жанру [5, с. 3]. Часам эмігранцкія крытыкі адмаўляліся прымаць на веру заявы маладых пісьменнікаў аб тым, што тыя пішуць чыстую праўду. Характэрным з’яўляецца меркаванне М. Бярдзьева пра дзённікі як «дакумент сучаснай душы, рускай маладой душы ў эміграцыі». Філософ выказвае сумнеў у здольнасці дакументальнай літаратуры строга прытрымлівацца фактаў, без пэўнай прадуманасці [5, с. 4].

«Чалавечы дакумент» – гэта запісы, якія вядуцца кожны дзень і на працягу некаторага часу. У іх прысутнічаюць знешнія прыкметы дзённікавага апавядання – датаванасць, перыядычнасць вядзення; аўтарам прыводзяцца дакументальныя сведчанні, размовы людзей, вытрымкі з лістоў, уласныя назіранні; мала апісанняў унутраных перажыванняў, гэта значыць пераважае фіксацыя знешніх падзей. Аўтар літаратурнага дзённіка мала піша пра сябе, затое адзначае ўсё, што пасля можа, на яго думку, уяўляць гістарычны інтарэс, альбо адбірае асобныя факты і дэталі, якія ў сукупнасці сваёй ствараюць мастацкае адзінства. Аснову дзённіка пісьменніка складаюць фрагменты запісных кніжак, рэальнага бытавога дзённіка, што свядома арганізаваны аўтарам у аповед, якому ўласціва перыядычнасць вядзення.

Нягледзячы на вялікую храналагічную дыстанцыю і ўжо забытыя крыніцы, паняцце «чалавечы дакумент» да гэтага часу не выйшла з ужытку і пазбавілася негатыўных канатацый. У XX–XXI стст. яно актуалізавалася ў даследаваннях літаратуры рускага замежжа 1920–30-х гг., найперш «парыжскай». Як адзначаюць даследчыкі, «чалавечы дакумент» у большасці выпадкаў – дакумент пераадолення (болю, знявагі, фізічных і маральных пакут, страху), сведчанне прысутнасці духу. Ён у праўдзівым сэнсе захоўвае сваё прызначэнне, сваю ролю, сваю ўнікальнасць, не губляючы першароднасць, некранутасць. Звычка да вядзення дзённіка здольная выратаваць чалавека ў цяжкія хвіліны жыцця, калі ён застаецца сам-

насам перад абліччам гора або недазволенага канфлікту, страты або выбару. Гэта дае дадатковую падставу атрыбутаваць як «чалавечы дакумент» і «ваенную» прозу.

Такім чынам, «чалавечы дакумент» – гэта фармат твора, у цэнтры якога знаходзіцца чалавек і яго гісторыя, дзе галоўнай крыніцай з’яўляецца зафіксаваная дзе-небудзь і ў якой-небудзь форме інфармацыя (інакш кажучы – дакументы або самі людзі). Гэта заўсёды тэкст пра чалавека і ад імя чалавека, адсюль і яго назва. Часцей за ўсё «чалавечы дакумент» рэпрэзентаваны ў тэкстах мастацка-публіцыстычных жанраў, якія звычайна адносяць да «аўтарскай» або «пісьменніцкай» журналістыкі, падкрэсліваючы тым самым іх асаблівы характар. У вузкім сэнсе «чалавечымі дакументамі» называюць лісты, дзённікі, мемуары, успаміны, вусныя гісторыі. У літаратуры ў шырокім сэнсе «чалавечым дакументам» можа лічыцца ўсякі тэкст, які напісаны аб рэальных героях і сітуацыях і апавядае чалавечую гісторыю без здагадак і скажэнняў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гонкур Э. де. Братья Земганно. Предисловие // Слово. 1879. Май. С. 222.
2. Яковлева Н. «Человеческий документ»: история одного понятия [Электронный ресурс] // Slavica Helsingiensia. Vol. 42. Helsinki, 2012. URL: <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/36468/chelovec.pdf?sequence=1> (дата обращения: 17.01.18).
3. Зайончковский П. А. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : в 13 т. М. : Книга, 1976–1989. Т. 1 : XV–XVIII века. 1976.
4. Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: Нарысы быту і звычайў. Мінск : Маст. літ., 1982.
5. Рубинс М. Русский Монпарнас: Парижская проза 1920-х–1930-х годов в контексте транснационального модернизма / пер. с англ. М. Рубинс, А. Глебовской. М. : Новое лит. обозрение, 2017.